

PODEJŚCIE JEZUITÓW DO RYWALIZACJI W SZKOLNICTWIE W OKRESIE NOWOŻYTNYM NA PODSTAWIE *RATIO STUDIORUM*

Stanisław Grabarczyk

Wydział Historii, Uniwersytet Warszawski
Krakowskie Przedmieście 26/28, 00-927 Warszawa

E-mail: st.grabarczyk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2944-6191>

ABSTRAKT

Cel. Celem artykułu jest ukazanie systemowego podejścia jezuitów do kwestii rywalizacji w procesie edukacyjnym i wychowawczym młodzieży szlacheckiej w epoce nowożytnej. Przybliżony został kontekst historyczny, w którym jezuiti rozwijali swój system szkolnictwa.

Metody. Tekst powstał w oparciu o źródło, będące głównym dokumentem opisującym doktrynę edukacyjną zakonu jezuitów – *Ratio Studiorum*. Autor wykorzystał naukowe opracowania dotyczące historii zakonu, powstawania *Ratio Studiorum*, a także roli rywalizacji w wychowaniu i edukacji. Analiza źródła pozwoliła badaczowi dostrzec istotny element rozwijający ducha rywalizacji, czyli system kar i nagród oraz sposób doceniania najlepszych uczniów.

Wyniki i wnioski. Jezuiti przykładali duże znaczenie do współzawodnictwa w wychowywaniu młodych chłopców oraz stymulowali ich rozwój za pomocą systemu kar i nagród.

Wartość poznawcza. Rozprawa prezentuje jeden z elementów programowych kształcenia jezuickiego w nowożytnej Europie i może stanowić element szerszych badań nad historią zakonu oraz edukacji.

Słowa kluczowe: jezuiti, rywalizacja, wychowanie, edukacja, nowożytność

The Jesuit approach to competition in the education system in the modern period, based on the *Ratio Studiorum*

ABSTRACT

Aim. The aim of the article is to show the systemic approach of the Jesuits to the issue of competition in the education process in the modern period. The historical context in which the Jesuits developed their school system was introduced, as well as the process of escalating the popularity of their schools in modernity.

Methods. The text is based on the source which is the main document describing the educational doctrine of the Jesuit Order – *Ratio Studiorum*. In addition, the author relies on the literature on the subject: scientific studies on the history

of the order and the history of the creation of the *Ratio Studiorum*, as well as the role of competition in upbringing and education. Moreover, the source revealed to the researcher an important element stimulating the spirit of competition, i.e. the system of penalties and rewards, and the way of appreciating the best students.

Results and conclusions. The result of the work is the conclusion that the Jesuits attached great importance to competition in the upbringing of young boys, and stimulated their development through a system of punishments and rewards.

Cognitive value. The dissertation presents one of the program elements of Jesuit education in modern Europe, and may constitute an element for broader research on the history of the order and the history of education.

Keywords: Jesuits, rivalry, education, modernity

WPROWADZENIE

Rywalizacja jest nieodłącznym elementem natury człowieka. Pełni rolę stimulatora rozwoju zarówno jednostek, jak i zbiorowości. Występuje ona na wielu płaszczyznach: prywatnej, politycznej, gospodarczej czy wojskowej. Zapewne historia nie byłaby aż tak fascynująca, gdyby ludzie, którzy ją tworzą, nie rywalizowali. Można nawet zaryzykować tezę, że historia jest oparta w dużej mierze o konkurowanie między ludźmi. Z tego względu warto sobie uświadomić, że ludzie traktowali tę dziedzinę życia na tyle poważnie, iż motyw zdrowego współzawodnictwa wprowadzano także w dziedzinie edukacji młodzieży. W szkole dzieci są poddane opiece wychowawczej, dającej społeczeństwu możliwość kontroli nad wypracowaniem pewnych nawyków wśród uczniów, a co za tym idzie stworzeniu norm społecznych (Verhoeff, 1997).

Celem opracowania jest omówienie problemu rywalizacji w nowożytnym szkolnictwie jezuickim na podstawie programu szkół jezuickich o oryginalnym tytule *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu* (Bartnicka, Bieńkowski, 2000). Skupię się na podstawowych bodźcach stymulujących współzawodnictwo, czyli karach i nagrodach. *Ratio Studiorum* precyzyjnie opisuje zasady, którymi kierowali się nauczyciele w tej kwestii. Ponadto omówię reguły określające, w jaki sposób uczniowie mieli między sobą współzawodniczyć.

Pomocne w zrozumieniu problemu były opracowania Jerzego Kochanowicza, dotyczące wychowania w szkołach jezuickich i problemu donosicielstwa (Kochanowicz, 2010a, 2010b). Przybliżając dzieje źródła, wspomogłem się tekstem Artura Góreckiego *O jezuickiej Ratio Studiorum* (Górecki, 2014). Niezwykle ważną kwestię kontekstu szkolnictwa jezuickiego i jego znaczenia, w różnorodnej pod względem wyznaniowym nowożytnej Europie, przybliży Magdalena Kuran (Kuran, 2010). O roli współzawodnictwa w edukacji informuje czytelnika w swoim artykule Tom Verhoeff (Verhoeff, 1997). W kwestiach ogólnych z historii wychowania oraz zagadnień związanych z historią jezuitów niezbędnych danych dostarcza Stanisław Kot w pierwszym tomie *Historii wychowania*, a także *Encyklopedia wiedzy o jezuitach* (Grzebień, 1996; Kot, 1994).

Myśl edukacyjna w nowożytności rozwija się poprzez konflikt między katolikami a protestantami, którzy od XV wieku emancypują swoje wyznanie

i kształtują religijną tożsamość. W 1517 roku Marcin Luter ogłosił 95 tez, napisanych w języku łacińskim, w których określał znaczenie odpustów i spowiedzi. Zostały one rozpropagowane dzięki drukowi wynalezionemu w poprzednim stuleciu. Podważenie autorytetu Kościoła, mającego do tej pory monopol religijny oraz kulturowy w Europie sprawiło, że świecka część społeczeństwa stała się głodna wiedzy i pragnęła samodzielnie czytać dzieła klasycznych autorów przedstawiających w swoich dziełach antyczne idee takie jak racjonalizm, zaciekawienie sprawami doczesnymi, przyrodą, nauką czy filozofią. Ewolucja mentalności musiała doprowadzić do zmian w koncepcji dotyczących wychowania i edukacji. Tradycyjny model szkoły klasztornej i uniwersytetów opartych na scholastyce był coraz częściej krytykowany. Z tego powodu ludzie z zamożnych sfer społecznych, najczęściej z kręgów szlacheckich lub dworskich, zakładali szkoły prywatne. Tworzyli w ten sposób nowe wzorce programowe, które zostały utrwalone i unowocześniane przez kolejnych wychowawców renesansowych (Kot, 1994).

Bardzo istotnym elementem, określającym zmianę w wychowaniu względem myśli średniowiecznej, jest odejście od ascetycznej mentalności odrzucającej dbałość o zdrowie fizyczne jako dobra czysto ziemskiego. Wychowawcy zaczęli natomiast przywiązywać wagę do spędzania czasu na świeżym powietrzu oraz uprawiania sportu. Ważne stało się hartowanie, gimnastyka. Warto zwrócić uwagę, że współzawodnictwo – nie tylko sportowe – stało się ważnym bodźcem w kształtowaniu moralności. Dostrzeżono istotę wpływania na ambicję młodzieży i jej aktywizacji. W systemie kar i nagród zaczęto odchodzić od surowych represji cielesnych na rzecz nagradzania (Kot, 1994).

Środowiska reformacyjne prowadziły bardzo intensywną ekspansję oświatową. Stały się antagonistyczne dla dotychczasowego porządku szkolnego zdominowanego przez Kościół katolicki. Elity kościoła katolickiego były świadome sytuacji, w jakiej się znalazły. Poziom szkół klasztornych obniżył się na tyle, że nie przedstawiał żadnej wartości konkurencyjnej dla nowych placówek, gdzie młodzież kształcona była w duchu konwersyjnym. Hierarchowie Kościoła zdawali sobie sprawę, że edukacja stanowiła podstawowy środek do wpływania na wychowanie młodzieży. Sytuacja obozu katolickiego uległa zmianie, gdy zakon jezuitów, założony w roku 1534 przez Ignacego Loyolę, podjął inicjatywę stworzenia kontrreformacyjnego systemu szkolnego, który byłby nowoczesny i reprezentował podobny poziom edukacyjny jak reformacyjnych ośrodków. Konstytucje zakonu, spisane przez Loyolę, zawierały wskazówki dotyczące przygotowania nauczycielskiego. Rysowały także charakter Towarzystwa Jezusowego jako wybitnie edukacyjnego. To właśnie w wychowaniu widziano jeden z najważniejszych czynników odnowy Kościoła (Kuran, 2010).

Towarzystwo Jezusowe zostało powołane z myślą o zreformowaniu Kościoła. Jedną z dziedzin wymagającą naprawy było szkolnictwo. Jezuita szybko odnieśli sukces, zostali powołani do działania we wszystkich państwach katolickiej Europy i zmonopolizowali wychowanie w całym Kościele. Zakon będzie wiódł prym w tej dziedzinie aż do kasaty w 1773 roku (Kot, 1994). W Europie pierwsze kolegium otwarto w 1548 roku, w 1556 roku było ich 42, pod koniec XVI wieku już około 200,

a w 1710 roku około 740. W Rzeczypospolitej pierwsze kolegium zostało otworzone 8 stycznia 1565 roku w Braniewie. W chwili kasaty zakonu w 1773 roku w prowincjach asystencji polskiej istniało 56 kolegiów. W latach 90. XVI wieku w szkołach jezuickich w prowincji polskiej kształciło się około 3300 uczniów. Około roku 1620 było ich już 10 000 (Grzebień, 1996; Kot, 1994).

Powstawanie głównego źródła dotyczącego historii edukacji jezuickiej trwało kilkadziesiąt lat. Jego początki sięgają 1548 roku, kiedy to w sycylijskiej Mesynie powstała pierwsza szkoła prowadzona przez jezuitów. Jej założycielem był Hieronim Nadal - bliski współpracownik Loyoli. W tym przypadku zakonnicy wzorowali się na Braciach Wspólnego Życia, którzy od XV wieku zakładali w Niderlandach swoje szkoły. Oparli je na podziale na klasy, konkretnym programie nauczania wymagającym zaliczenia, odpowiedniej organizacji i zasadach dyscypliny. Ten model, nazywany *Modus Particiensis*, stał się wzorem dla organizacji wielu europejskich szkół (Górecki, 2014).

Szkoła w Mesynie była bardzo istotna w procesie rozwoju szkolnictwa jezuickiego. Kolejne szkoły jezuickie w Europie zakładano na wzór koncepcji Nadala ściśle opierającej się na ideach Loyoli. Ten pierwszy stworzył dokument, opisujący funkcjonowanie szkoły jezuickiej, zatytułowany *De studi generalis dispositione et ordine* (Górecki, 2014). Po śmierci Nadala w 1580 roku kontynuowano rozwój jezuickiej myśli edukacyjnej. Generał zakonu (od 1581 roku) Klaudiusz Aquaviva doprowadził do opracowania i zatwierdzenia pierwszego oficjalnego systemu edukacyjnego zakonu jezuitów. Jego pełna nazwa brzmiała *Ratio atque institutio studiorum Societas Iesu* (Bartnicka, Bieńkowski, 2000). Zawierała cele, program i zasady. W tych ramach miały działać jezuickie placówki edukacyjne. *Ratio Studiorum* było pierwszym dokumentem, organizującym szkolnictwo jezuickie na poziomie całego zakonu jezuitów. Wcześniej powstawały jedynie lokalne kodeksy określające zasady prowadzenia szkół, ale nie były scentralizowane i spójne (Górecki, 2014).

Do 1599 roku powstało wiele wersji *Ratio Studiorum* jednak w zderzeniu z praktyką wychodziły na jaw mankamenty dokumentu. Ponadto niektóre zapisy jakie się w niej znajdowały, budziły sprzeciw dominikanów, papieża oraz tworzyły kontrowersje wewnątrz zakonu. Po latach dopracowywania i zawierania kompromisów stworzono ostateczną wersję w 1599 roku obowiązującą do 1773 roku (Górecki, 2014).

W kolejnej części pracy omówię fragmenty *Ratio Studiorum*, poruszające problem współzawodnictwa. Postaram się odpowiedzieć na następujące pytania:

- W jakim stopniu jezuita stawiali na współzawodnictwo jako narzędzie wychowawcze?
- Czy zawsze rywalizacja przynosiła pożądane efekty?
- W jaki sposób nauczyciele stymulowali rywalizację między uczniami w swoich szkołach?
- Jaką rolę pełnił system kar i nagród?
- Co o podejściu jezuitów do rywalizacji mówi nam język, w którym zostało napisane źródło?

CO O RYWALIZACJI MÓWI *RATIO STUDIORUM*?

Zagadnienia dotyczące współzawodnictwa zarysowano w *Ratio Studiorum* bardzo czytelnie. Nauczyciel, zapoznawszy się z dokumentem, wiedział że rywalizacja jest metodą wychowawczą wyznaczającą tory jego pracy nad wychowankami. Kodeks określa zasady „współzawodnictwa z równoległą klasą” w zakresie dyskusji, a więc na gruncie retorycznym. Dysputa miała trwać godzinę. Prowadziło ją najczęściej trzech wybranych uczniów, uznawanych za najzdolniejszych w klasie. Funkcja moderatora debaty przypadała nauczycielowi (Bartnicka, Bieńkowski, 2000). Tego typu aktywność znajdowała przełożenie praktyczne w świecie politycznym. Już od najmłodszych lat młody szlachcic, uczęszczający do szkoły jezuickiej, kształcił się w sztuce przemawiania i dyskusji. Takie umiejętności w życiu publicznym państwa, na przykład w Rzeczypospolitej, były kluczowe podczas zwoływanych sejmów i sejmików. Tam umiejętności retoryczne grały pierwszoplanową rolę.

Ważne zadanie spełniało nadawanie wybranym uczniom uprzywilejowanych funkcji. Otrzymanie jej było nagrodą za dobrze wykonane ćwiczenia w poezji lub prozie. Wyróżnionego wychowanka nagradzano co miesiąc bądź dwa. Nauczyciele tytułowali młodzież rzymskimi lub greckimi tytułami publicznymi. Przedłużenie tego zabiegu stanowił podział klasy na dwie części – rzymską i grecką. Funkcyjni każdej z połówek klasy, będący również najzdolniejszymi byli jednocześnie wystawiani do zawodów z drugą grupą. Współzawodniczących uczniów nie wybierano przypadkowo, co powodowało, że czuli się odpowiedzialni za rezultaty. Reprezentowali klasę i gdyby zawiedli, z pewnością utraciliby wizerunek i autorytet (Bartnicka, Bieńkowski, 2000).

Dziesiątnik to jedna z szczytnych funkcji, którą w ramach nagrody za sprawne wykonywanie ćwiczeń pisemnych z prozy lub poezji mógł pełnić wychowanek szkoły jezuickiej. Pełnił opiekę nad około dziesięcioma młodzieńcami. Jego zadanie polegało na odpytywaniu kolegów, dbaniu o ich odpowiednie zachowanie oraz donoszeniu nauczycielowi w wypadku przewinień podopiecznych. W XVI wieku wśród uczniów znajdowali się tajni informatorzy, którzy pilnowali regulaminu. Jednym z wymagań, na które zwracali uwagę denuncjatorzy było używanie łaciny, a nie języków ojczystych. W pierwszych kilkudziesięciu latach działania szkół jezuickich uczniów i rodziców informowano o obserwowaniu uczniów przez kolegów. Celem tego zabiegu było formowanie młodego ucznia w duchu pokory i ostrożności. To nie był precedens na tle szkolnictwa europejskiego, jednak szybko, bo już pod koniec XVI wieku, jezuici zorientowali się, że jest to środek, nierealizujący celów wychowawczych i ostateczna wersja *Ratio Studiorum* nie określała tego typu ról. Może to świadczyć o tym, że w początkach swej działalności w szkołach jezuickich współzawodnictwo generowało nie tylko pozytywne skutki, ale także problemy wychowawcze takie jak denuncjacja (Kochanowicz, 2010a).

Jezuici doceniali wychodzenie z inicjatywą i współdziałanie innych uczniów we wzajemnym sprawdzaniu wiedzy. Pod koniec każdego tygodnia, w sobotę, uczniowie mogli zgłaszać się do odpowiedzi z materiału przerobionego w ciągu minionego tygodnia. Uczniowie, którzy nie byli aktywni, mieli zadawać ochotni-

kom po dwa lub trzy pytania. Śmiałkowie zostawali nagradzani (Bartnicka, Bieńkowski, 2000).

Przyglądając się rywalizacji w szkołach, należy spojrzeć na to, w jaki sposób grono pedagogiczne wpływa na uczniów w tej kwestii. Głównymi narzędziami, jakie posiada nauczyciel, są kary i nagrody. Bez nich pedagog mógłby utracić kontrolę nad rywalizującą młodzieżą, co doprowadziłoby do anarchizacji stosunków koleżeńskich. Świadczy o tym następujący fragment *Ratio*: „Troska o dyscyplinę: Ogólniej dyscypliny nic równie dobrze nie utrzymuje jak przestrzeganie zasad. (...) Można to łatwiej osiągnąć za pomocą spodziewanej pochwały i nagrody, obawy przed niesławą, niż przez chłostę” (Bartnicka, Bieńkowski, 2000, s. 89).

Cytowany fragment przedstawia charakterystyczne dla szkolnictwa jezuickiego reguły: odejście (choć nie całkowite) od kar fizycznych jako narzędzia wychowawczego, zwrócenie uwagi na nagradzanie oraz na przywiązanie wagi do wizerunku, czyli wywołanie uczucia wstydu w ramach kary. Jako przykład można podać kwestię oceniania zadań pisemnych - nauczyciel miał indywidualnie omówić z uczniem wypracowanie i jego styl, po czym na końcu zajęć podać konkretny przykład najlepszego, ale i najgorszego sposobu pisania (Bartnicka, Bieńkowski, 2000, s. 85).

„Sposób karania

Nauczyciel w śledzeniu niech nie będzie spieszny, ani w śledzeniu zbyt gorliwy; niech raczej nie zauważy, skoro może obejść się bez ukarania kogoś; niech sam nikogo nie karze (to bowiem przez korektora powinno być uczynione), lecz w ogóle niech powstrzyma się od stosowania obelg w czynach i mowie. I niech kogoś nazywa nie inaczej, jak tylko jego imieniem lub nazwiskiem; zaś zamiast kary niekiedy korzystniej jest dodać ćwiczenie pisemne dodatkowe do dziennej normy. Niecodzienne zaś i większe kary należy pozostawić do decyzji prefektowi, zwłaszcza karanie za to, co poza szkołą zostało popełnione, jak i wobec tych, którzy nie chcą się poddać karze chłosty, zwłaszcza jeśli są z lepszego rodu” (Bartnicka, Bieńkowski, 2000, s. 89).

Nauczyciel miał być w oczach ucznia postacią łaskawą, która okazywała szacunek, a karzącą wyłącznie w sposób łagodny. Nie rezygnowano jednak w zupełności z kar cielesnych. Wykonawcą takiego wyroku zostawał specjalnie do tego zatrudniony i opłacany człowiek świecki, który nie był w zakonie jezuitów. „Niech on utrzymuje chłopców w bojaźni i niech wymierza karę” (Bartnicka, Bieńkowski, 2000, s. 30).

W jezuickiej szkole wychowawca wyciągał konsekwencje w ostateczności, jednocześnie powinien zachować autorytet. Musiał wykorzystywać przewagę swojej pozycji i w zależności od sytuacji wymierzyć stosowną karę. Paradoksalnie, w drugiej połowie XVII wieku wykonywanie kar cielesnych stało się powszechniejsze. Było ono związane z kryzysem zakonu jezuitów oraz trudną sytuacją społeczeństwa europejskiego, które w owym czasie pogrążyło się w licznych wojnach powodujących ogólne zdemoralizowanie, także młodzieży. Nauczyciele, czując bezradność, częściej niż zakładano, stosowali ten rodzaj nauczki (Kochanowicz, 2010b).

Ratio Studiorum w osobnym rozdziale określa zasady przyznawania uczniom nagród za osiągnięcia w konkursach. Jako cel stawiano wyłonienie spośród spo-

łeczności szkolnej jednostki wyróżniające się. Ogłoszeniu wyników i rozdaniu nagród towarzyszył splendor. Organizatorom konkursu, nauczycielom, zależało na obecności jak największej liczby młodzieży i odświętnym wystroju sali. Nagrodzeni mieli poczuć się docenieni, okryci chwałą przez zbiorowość uczniowską i nauczycielską. Nazwiska laureatów były wyczytywane w następujący sposób: „Ku sławie nauki i wszystkich uczniów naszej szkoły, pierwszą, drugą, trzecią itd. nagrodę za prozę łacińską, za prozę grecką, za wiersze łacińskie, za wiersze greckie itd. otrzymuje N. (...)” (Bartnicka, Bienkowski, 2000).

O istocie współzawodnictwa w metodzie wychowawczej świadczy zabieg językowy polegający na określeniu ucznia terminem *emulusi*, czyli współzawodnik. Jest to szczególnie charakterystyczne dla punktów, określających *stricte* zasady rywalizacji oraz o poprawianiu prac lub powtórkach z poprzednich lekcji. To owi *emulusi*, czyli koledzy z ławki, sprawdzali swoje prace nawzajem (pod okiem nauczyciela) i proponowali poprawne rozwiązania: „(...) nakazać by emulusi, natychmiast jak coś spostrzegą, poprawili wobec wszystkich i podawali regułę, którą złamano; należy wreszcie chwalić jak coś jest doskonałe. (...)” (Bartnicka, Bienkowski, 2000, s. 85). „(...) W czasie powtarzania emulus niech poprawia to, co jego poprzednik pomylił, albo niech ponagla, jeżeli będzie się jego poprzednik ociągał” (Bartnicka, Bienkowski, 2000, s. 86).

PODSUMOWANIE

W wieku XVI edukacja w Europie była pod znaczącym wpływem idei reformacji, z którą kościół katolicki starał się konkurować. Przecistawiając się temu, powołano do życia zakon jezuitów, który w *Ratio Studiorum* zawarł program i instrukcje dla nauczycieli. Pełnił on funkcję zbioru praw panujących w ich szkołach. Zakonnicy chcieli unowocześnić szkoły, aby stały się konkurencyjne dla szkół protestanckich. Ponadto zaczęto stymulować młodzież, powracając do antycznych wzorców zdrowego współzawodnictwa, żeby zwiększyć ambicje (Kot, 1994).

Rywalizacja stanowiła bardzo ważny element jezuickich szkół, a system kar i nagród pomagał nauczycielom w uczeniu młodzieży zaangażowania i zwiększenia jakości wykonywanego zadania. Przygotowywano ucznia w ten sposób do aktywności w życiu politycznym. Istotną rolę odgrywał wzajemny szacunek, który okazywał uczniowi nauczyciel. Starano się ograniczać kary fizyczne na rzecz obawy przed utratą wizerunku. Ogólnie przywiązywano większą wagę do nagród niż kar. Nagroda miała kojarzyć się uczniowi z chwałą i docenieniem, co potwierdza ceremonialność ich wręczania i obecność publiczności.

Określenie uczniów w *Ratio Studiorum* terminem *emulusi* świadczy o tym, że uczeń był postrzegany z perspektywy programu szkolnego jako współzawodnik. Rywalizacja programowo miała formować wychowanka szkoły jezuickiej. Służyła ona nauczycielowi do utrzymania dyscypliny i kontrolowania uczniów w swojej klasie, a także wykształceniu w nich instynktu rywalizacji *fair play*, co nie zawsze przychodziło łatwo i bezbłędnie. Dowodzi tego zdiagnozowany problem denuncjacji w początkowych latach działalności jezuickiego systemu edukacji, choć nie tylko Towarzystwo Jezusowe mierzyło się z tym problemem. *Ratio Studiorum*

w wielu miejscach nakreśla, jak ma funkcjonować współzawodnictwo w szkołach jezuickich. Zakonnicy przywiązywali do niego duże znaczenie jako do metody wychowawczej i wykorzystywali ją w swoich szkołach.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Bartnicka, K., Bienkowski, T. (oprac.) (2000). *Ratio atque institutio studiorum SJ* czyli ustawa szkolna towarzystwa jezusowego (1599). Wydawnictwo Naukowe Ateneum.
- [2] Górecki, A. (2014). O jezuickiej *Ratio Studiorum*. *Christianitas. Edukacja: auscultata + peruenies*, 58, 58-69. https://christianitas.org/site_media/content/ch58_gorecki2.pdf
- [3] Grzebień, L. (1996). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. We współpracy z zespołem jezuitów, aut. i red. działów A. P. Bieś, współpr. nauk. i red. R. Darowski. Wydawnictwo WAM.
- [4] Grzebień, L. (1996). *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*. Wydawnictwo WAM.
- [5] Kochanowicz, J. (2010a). *Problem denuncjacji w szkolnictwie jezuickim*. W: A. P. Bieś, B. Topij-Stempińska (red.), *Pamięć wieków kształtuje potomność* (s. 437-443). WAM.
- [6] Kochanowicz, J. (2010b). *Wychowanie w szkołach jezuickich okresu staropolskiego*. W: J. Mółka, *Pedagogika Ignacjańska. Historia, teoria, praktyka* (s. 205-239). WAM.
- [7] Kot, S. (1994). *Historia Wychowania. Tom 1. Od starożytnej Grecji do połowy XVIII w.* Wydawnictwo Akademickie Żak.
- [8] Kuran, M. (2010). *Rola szkolnictwa jezuickiego w kształtowaniu wspólnoty europejskiej*. Łódź: Acta Universitatis Lodzianensis. „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica”, t. 13, *Ratio atque institutio studiorum SJ* czyli ustawa szkolna towarzystwa jezusowego (1599), (2000). Wstęp i oprac. K. Bartnicka i T. Bienkowski. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Ateneum.
- [9] Kuran, M. (2010). *Rola szkolnictwa jezuickiego w kształtowaniu wspólnoty europejskiej*. [10] *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica*, 13, 35-44.
- [11] Verhoeff, T. (1997). *The Role of Competitions in education*. Eindhoven. https://www.researchgate.net/publication/228714944_The_role_of_competitions_in_education